

Canı Bek Han devrinde (1342-1357) Altınordu hanlığında bilim hayatı

Cevat İZGİ*

Canı Bek Han devrinde Altınordu hanlığında bilim hayatına geçmeden önce, kısaca Altınordu araştırmalarının kültür tarihî açısından önemini tebâruz ettirmek ve bu devletin nasıl kurulup geliştiğini göstermek için bir giriş yapmak yararlı, Fuat Köprülü'nün "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" makalesi,¹ bu konuya ışık tutucu mâhiyette olduğundan, adı geçen makâlenin bir özetini vermek yeterli olacaktır.

Köprülü, Altınordu târihine âit son tetkiklerinin ne dereceye vardığını, 1941'e kadar ne gibi neticeler elde edildiğini, şüpheli kalan yahut daha hiç temas edilmeyen meseleleri tebâruz ettirmek ve böylece bundan sonra yapılacak araştırmalar için bir hareket noktası teşkil etmek gâyesiyle kaleme aldığı sözkonusu makalesinde Batı'da ve Türkiye'de Altınordu alanında yapılan yayınların, I. Mevzuun Ehemmiyeti ve Bu Husustaki Araştırmaların Kısa Bir Tarihi, II. Arkeoloji ve Nümismatik, III. Diplomatik Kaynaklar, IV. Edebî Kaynaklar, V. Umumî Eserler ve Monografiler başlıkları altında bibliyografik bir değerlendirmesini yapmıştır.

Köprülü, önce konunun ehemmiyeti ve bu husustaki araştırmaların kısa bir tarihini verirken şunları söylemektedir:

"XIII. asırda Asya ve Avrasya'yı sarsan Moğol istilasının vücûda getirdiği siyasî teşekküllerden biri de Altınordu İmparatorluğu'dur. Volga kıyılarındaki Bulgar Türkleri'ni, Güney Rusya bozkırlarındaki Kıpçaklar'ı, Hazarlar'ı, Slavlar'ı vesair birtakım kavimleri hâkimiyeti altına alarak, Hârizm, Hazar cenûbundaki vilayetler ve Kafkas memleketleri de dâhil olmak üzere kurulan bu büyük imparatorluğun başında Cengiz'in torunu ve Coçı'nın oğlu Batu Han bulunuyordu. Cengiz öldükten sonra Çu ve Talas arasındaki bozkırların garp tarafı onun hakimiyeti altında kalmıştı. 1257'de tahta geçen kardeşi Berke, İslâmiyet'i kabul etti ve bir taraftan Çağatay şehzadeleriyle diğer ta-

1 Belleten, V, Ankara 1941, s. 397-436.

raftan da İran Moğol devletinin kurucusu Hülagü ile uzun ve kanlı harplere girişti ve İran Moğolları ile Suriye'de ağır bir mücadele halinde bulunan Mısır-Suriye Memluk İmparatorluğu ile, Sultan Baybars zamanından başlayarak, diplomatik münâsebetlere başladı. Berke'den sonra yerine geçen Mengü Timür'ün son zamanında, Altın Ordu, artık Büyük Han'la alakasını keserek tamamiyle müstakil bir devlet hâlini aldı. Eski Müslüman Bulgarlar'ın tesirinden ziyâde Maverâünnehir, İran, Anadolu ve bilhassa Hârezm Türkleri'nin medenî ve iktisadî nüfûzu altında, Altınordu devletinin yavaş yavaş İslâmlaştığını ve Türkleştiğini görüyoruz. Mâmâfih İslâmiyet'in burada kesin olarak devlet dini mâhiyetini alması ancak Özbek Han (1312-1342) zamanındadır. Köprülü, muhtelif kaynaklardan daimî bir akışla gelen kuvvetli İslâm medeniyeti tesirlerinin, o sırada çok geri bir safhada bulunan Ortodoks Slav kültürü nüfuzu ile mukâyese edilmeyecek kadar kuvvetli ve yüksek olduğunu, böyle bir coğrafi ve medenî vaziyette, Altınordu'da Hristiyanlığın galebesinin maddeten imkansız olduğunu ve buradaki Moğollar'ın da tıpkı Orta Asya ve İran Moğolları gibi Türkleşip İslâmlaşmasının ictimaî ve tarihî bir zaruret olduğunu söylemektedir. Yakubovskiy'de, İslâm kültürünün hakim olduğu medenî sahalarda şehirlere yerleşmiş ve çoktan ziraat hayatına geçmiş olan mühim bir Türk ekseriyetinden başka, bozkırlarda yaşayan birçok Türk kabileleri de sayıca pek fazla olmayan ve sadece askerî bir aristokrasi teşkil eden Moğol fatihlerinin kolaylıkla Türkleşmelerini, Moğolca'yı bırakıp Türkçe konuşmalarını doğurduğu görüşündedir.

Canı Bek Han'ın 1357'de ölümüne kadar yalnız Avrasya'da değil Güneydoğu Avrupa'da büyük bir siyasi-askerî kuvvet olan bu devletin, yalnız Çağataylar, Memlükler ve İlhanlılar'la değil, Moskof prensleriyle, Anadolu ile, Balkanlar'la, Bizans'la, Papalar'la, İtalya cumhuriyetleri ile, Doğu Avrupa devletleri ile de diplomatik ve iktisadî münasebetleri vardı. İşte bu suretle, bir buçuk asırdan fazla Ortaçağ tarihinde kuvvetli ve geniş bir rol oynayan bu devlet, XIV. asrın ikinci yarısından başlayarak dahili mücadeleler ve aile kavgalarıyla, sonra Timür istilası ile zayıfladı, parçalandı ve umumî tarih bakımından eski ehemmiyetini kaybetti. Gerçi Türk tarihinin hususî çerçevesi içinde, Altınordu'nun XV. asrı da büsbütün ehemmiyetsiz sayılamaz. Fakat bu daha ziyade mahallî bir mâhiyet arzeder ve umumî tarihî o kadar alakalandırmaz. Altınordu devleti, Rus tarihinin anlaşılması için birinci derecede mühim bir mevzu teşkil eder. Birbiri ile daimî bir mücadele halinde bulunan Rus prenslerinin idaresinde çok geri bir medeniyet seviyesinde ve teşkilatsız yaşayan Ruslar, Moğol fatihleri tarafından kolayca mağlub edilerek (1237-1238), iki asırdan fazla onların hakimiyeti altında kaldılar. Bu hakimiyetin mâhiyeti ve bu esirlik devresinin maddî ve manevî medeniyet bakımından Ruslar'a neler verdiği hakkında, gerek doğrudan doğruya Rus tarihçileri, gerek başka tarihçiler tarafından türlü türlü fikirler ileri sürülmüştür. Bu görüşler birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, hiçbir tarihçinin inkar edemediği bir hakikat vardır ki, o da, Altınordu tarihini anlamadan Büyük Petro'dan evvelki Moskof devletini hatta Moskof cemiyetini anlamamanın kabil olamayacağıdır. Çünkü Moskof cemiyeti, maddî ve manevî birçok medeniyet unsur-

larını bu devrede almış, Moskof devleti, siyasî-idari, malî teşkilatının ilk örneklerini ve başlıca unsurlarını Türk-Moğol devlet 'an'anelerinden iktibas etmiştir.

Köprülü bu girişten sonra, Altınordu devrini inceleme lüzumunun önce Rusya'da hissedildiğini, Alman alimleri tarafından kurulan Rus İlimler Akademisi'nin, 1826'da Rusya'nın Tatarlar tarafından fethinin neticeleri mevzuuna ait ilmî bir eser yazılmasını müsabakaya koyduğunu, fakat müsbet bir netice vermeyince, altı yıl sonra doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından fethi mevzuuna ait yeni bir müsabaka açıldığını kaydetmektedir. Bu yeni müsabaka ile ilgili olarak Akademi azasından Fräehn'in, hazırlanacak eserde Coçı Ulusu'nun tenkidi tarihi için başvurulması gereken kaynaklar ve yazımda uyulması gereken hususlar hakkında mufassal bir rapor sunduğunu, fakat bu raporda Altınordu tarihinin ictimai ve iktisadî meselelerinin hiç düşünülmediğini, Hammer'in 1275 sayfalık büyük bir eserini 1835'te Akademi'ye gönderdiğini, fakat beğenilmemesi üzerine, 1839'da Akademi heyetinin raporu ve kendi müdafaası ile birlikte **Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak** adı altında yayımladığını belirtmektedir.

Köprülü bunları müteakip, Bèrèzine, W. Tiesenhausen, Yakubovskiy, Grigorief, Savèief, Veliaminof, Zernof, Sabloukof, Wessielovski, Ahmerof, Barthold, Samoiloviç, Rènè Grousset ve başkalarının Altınordu tarihinin büyük küçük birçok meseleleriyle uğraştıklarını, bunlardan Bèrèzine'nin **Coçı Ulusu'nun İç Teşkilatı Hakkında Bir Tecrübe** başlıklı eserini, "Çok eski olmasına rağmen bu mevzuda hala tek kalan doktora tezi" olarak, W. Tiesenhausen'in 1884'te neşrettiği Vesikalar Mecmuası ise, "mühim bir kısmı yazma halinde bulunan muhtelif İslâm tarihlerinden ve bilhassa çağdaş Mısır kroniklerinden Altınordu'ya dair çıkarılmış parçaları muhtevi olmak bakımından, birinci derecede mühim bir malzeme külliyyatı" olarak nitelendirmektedir.

Köprülü Altınordu tarihini tetkik lüzumunu duyan ilk Rus alimlerinin bu devri, "Rusya için iki buçuk asırlık bir felaket devresi" ve "karanlık bir zulüm ve barbarlık sahnesi" saydıklarını, Fräehn'in raporunda da açıktan açığa ifade edilen bu görüşün, yalnız birçok Rus tarihçisi tarafından değil, bir kısım Avrupa ve Rus müsteşrikleri tarafından da kabul edildiğini kaydettikten sonra, yalnız Rus tarihini yahut Türk tarihinin daha sonraki safhalarını-mesela XV. asırdan başlayarak Özbek hakimiyetini, Kırım ve Kazan hanlıklarını anlamak için değil, XIII-XIV. asırlar esnasında Balkan ve Bizans tarihini anlamak için de Altınordu tetkiklerine büyük ihtiyaç olduğunun zamanla daha çok hissedildiğini, bu asırlar esnasındaki Anadolu tarihinin birçok karanlık noktalarının da, ancak Altınordu tarihinin aydınlanması sayesinde çözülebileceğini belirtmektedir.

Köprülü, Altınordu tarihinin yalnız siyasî ve askerî bakımlardan değil, en geniş manasıyla ictimai müesseseleri, maddî ve manevî medeniyeti bakımlarından da tetkik etmek lüzumunun zamanla daha iyi anlaşıldığını, Ballod ve Borozdin'in yaptıkları kazılar sayesinde bir taraftan bu devrin maddî mede-

niyet unsurlarının meydana çıkarılmağa başladığını, diğer taraftan Yakubovskiy'nin muhtelif araştırmaları ile iktisadî ve ictimai tarihe ait bir takım meselelerin aydınlatıldığını, kendisinin ve Prof. Samoiloviç'in muhtelif tetkikleri sayesinde meçhul kalmış olan Altınordu dil ve edebiyatı hakkında müsbet bilgiler elde edildiğini vurgulamaktadır.

Köprülü bu ifadelerden sonra, Altınordu sahası ile ilgili olarak Türkiye'de Akdes Nimet Kurat ve İsmail Hakkı İzmirli'nin yaptıkları çalışmaları başta olmak üzere, ayrıca Türkiyat Enstitüsü'nün yaptığı neşriyatı zikretmektedir.

Köprülü, adigeçen makalesinin "Arkeoloji ve Nümismatik" başlıklı kısmında, F.V. Ballod'un Altınordu'nun meşhur payitahtı Saray harabelerinde yaptığı kazılar hakkında neşrettiği **Eski ve Yeni Saray** adlı Rusça eseri, Yeni Saray'ın topografisini tespit hususunda oldukça mühim bir adım sayar. Ayrıca Terechtchenko tarafından Saray'da elde edilen bulguların, Berke'nin bu başşehri hakkında, İbn Fazlullah el-Ömeri ve İbn Battuta'nın verdikleri malumatı teyid ve ikmal ettiğini, şehrin topoğrafyasına, orada inkişaf eden san'atlara, şehrin ticaretine, başka sahalarda medenî münasebetlerine ait yeni şeyler öğrettiğini, yüzbin nüfuslu bir şehir olduğu tahmin edilen bu mühim ticaret ve sanayi merkezine ait birçok maddî bakıyelerin o kazıların bir neticesi olarak bugün Leningrad'da Ermitage Müzesi'nde bulunduğunu bildirmektedir.

Köprülü, makalesinin "Edebî Kaynaklar"a tahsis ettiği kısmında, Türkçe'yi devlet dili olarak hiç olmazsa XIV. asırdan itibaren kullanan, hükümdarları namına Türkçe edebî eserler yazılan Altınordu sahasında, bütün Moğol-Türk devletlerinde olduğu gibi, Türkçe vekayinameler yazıldığının bilindiğini, ancak bunların hiç birinin ele geçmediğini ifade etmektedir.

Köprülü, makalesinin "Umûmî Eserler ve Monografiler" başlıklı son bölümünün büyük bir kısmını Yakubovskiy'nin **La Horde L'or** (Paris 1939) adlı eserinin tenkidine ayırmış ve bu arada tenkide geçmeden önce, ikinci adı **XIII-XIV. Asırda Sarıdeniz'e Kadar Tatar Hakimiyeti** olan adigeçen eserin herkesin okuyup istifade edebileceği popüler bir hülasa olmakla beraber, tamamıyla ilmî mâhiyette bir eser olduğunu kaydetmiştir.

Köprülü, Yakubovskiy'nin eserinin, Moğollar'ın askerî ve siyasî bakımlardan ileri, lakin kültür bakımından "Türkler'e, Çinliler'e, İranlılar'a nisbetle geri bir göçebe millet olduğu mukaddimesiyle başlayan ve "Altınordu Medeniyeti" unvanını taşıyan yedinci ve sonuncu bölümünün ismiyle birçok şeyler vaad ettiği halde, bunların pek azını verdiğini kaydederek 1. bölüme ait tenkidini bitirmektedir.

Köprülü, kitabın, Altınordu-Rusya Münasebetleri'ne dair Prof. Grekov tarafından yazılan yedi bölümlü ikinci kısmının ilk sayfasına Puşkin'in; "İspanya'yı fetheden Müslümanlar'la Tatarlar arasında hiçbir müşterek cihat yoktur; onlar Rusya'yı fethettiler, fakat ona ne cebr'i ne de Aristo'yu öğretiler" cümlesini alarak müellifin bu meseledeki önyargılı düşüncesini daha baştan gösterdiğini ve onun Altınordu-Rus münasebetlerini daha ziyade siyasî bakımdan ele aldığını, medenî tesirler meselesine bir sayfa içinde an-

çak temas ettiğini, Grekov'un kendisinin de, "Bu müşkil problemin halledilmediğini ve bunun bu kitap çerçevesi içine giremeyeceğini" söylemekle yettiğini kaydetmektedir.

Köprülü makalesini ve dolayısıyla Yakubovskiy'nin kitabının tenkidini bitirirken, dil ve edebiyat meselelerine, İslâm ilimlerinin ve edebiyatlarının tesirine, halk destanlarına kitabın kadrosunda yer verilmemesini, Altınordu'da manevî medeniyetin ve halk psikolojisinin anlaşılmasını zorlaştırdığını, bunun da böyle bir monografi için büyük bir noksan olduğunu söylemektedir.

Altınordu'nun Kuruluş ve Yükselişi

Doğu Avrupa ülkeleri, 1237-1241 yıllarında Cengiz'in torunu Çoğu-oglu Batu Han tarafından istila edildi. Batu Han'ın ordusu bütün meydan muharebelerini kazanmış, binlerce kilometre genişliğindeki Doğu Avrupa sahasını işgal ile, burada önce mevcut bütün askerî ve siyasî varlıklara son vermişti. Cengiz Han hayatta iken, batıdaki bütün sahanın Coçu'ya verileceği anlaşılıyordu. Buna göre Batu Han'ın zaptettiği yerler Coçu Ulusu olacaktı. Batu Han 1241 yılında İdil'in aşağı yatağına dönmüş ve ırmağın sol kıyısında orda'sının (karargah) merkezini kurmuştu. Burası Saray adını aldı ve çok geçmeden eski Bulgar ve İdil şehirlerinin yerini tuttuğu gibi, onlardan farklı olarak Doğu Avrupa, Hazar denizi ve Aral gölü civarlarıyla, Batı Sibir'in en mühim siyasî merkezi oluverdi. Saray şehri, Coçu Ulusu'nun ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunması bakımından son derece isabetli bir yerde kurulmuş olduğundan az zaman içinde yükselivermişti. Cengiz oğulları arasında en değerli kumandan ve dirayetli devlet adamı olarak tanınan Batu Han'ın, ancak hakanlığın bütünlüğünü korumak namına Karakorum'daki hakını tanıdığı ve zahiren ona itaat ettiği anlaşılıyor. Halbuki Batu Han kendi ulusunda istediği gibi icraatta bulunuyordu. Onun hakimiyeti 1255'te ölümüne kadar sürmüştür. İrtiş boyundan, Aral gölünün kuzey muntıkası da dahil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnestr) muntıkasına kadar uzanan geniş bir sahada, fütuhata müteakip yeni bir idare sistemi kuran ve merkezi Saray olan Moğol-Türk ordusuna da gereken nizamı veren Batu Han olduğundan, o hakkiyle Altınordu devletinin kurucusu sayılmaktadır.² Batu Han'ın kumandasında savaşan kuvvetlerin ekseriyeti muhtelif Türk kavimlerinden toplanmıştı. Kumanda heyetinin ve bazı memuriyetlerin başında Moğollar bulunmakta idi. Tatar adının menşeinin Türk olması lazım gelmektedir. İşte bu sebepten, Moğol istilasını yapan bütün kuvvetlere Avrupalılar, Moğol ve Türk ayırdetmeksizin Tatar demişlerdir. Çok zaman geçmeden İdil boyunda yerleşen Moğollar kalabalık Türk unsuru arasında'criyip gitmişlerse de, bu sahanın ahalisi Türk olmasına rağmen Tatar adıyla tanınmağa başlamışlardır. Burada İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bu konuya ışık tutan şu sözlerini hatırlamak yararlı olacaktır:

² Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.927.

“... Bu devlet [Altınordu] eskiden Kıpçaklar'ın yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklar'la karışıp akraba oldular. Toprak, Tatarlar'ın tabiat ve sayılarına galip geldi. Tatarlar bütünüyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Tatarlar, Kıpçaklar'ın topraklarına yerleşmiş onlardan kız almış ve onların yurtlarında kalmışlardı.”³

Moğol istilasının neticesi olarak İdil, Ural ve Sibir'de Türk unsuru arttığı gibi, bir dereceye kadar Moğol unsuru da yerli ahali ile karışmıştır. Fakat bu zümrenin daha ziyade yüksek tabakaya mensup olduğu anlaşılıyor. Ahalisi 922'den beri Müslüman olan Altınordu'da Batu'nun küçük biraderi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, bu ülke tam manasiyle bir Türk-İslâm devleti haline gelmiştir. Zaten bu muntıkada Bulgarlar'ın 922'de İslâmiyet'i kabul etmelerinden itibaren İslâm kültürü yayılmıştı. Saray şehri kurulup da Türkistan'da ticaret münasebetleri tekrar kuvvet bulduktan sonra, Altınordu'da Müslüman tesirinin birdenbire başka tesirlere galebe çaldığını görüyoruz. Neticede Saray hanları Müslüman oldular. Berke Han'ın hakimiyet zamanı, Altınordu'nun büyük hanlıktan ayrıldığı, yani istiklalini ilan ettiği zamana tesadüf etmektedir. Berke Han, kendi namına sikke bastırmakta ve tamamiyle müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi. Umumiyetle onun zamanı Altınordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır. Yeni bir Saray şehrinin (Yeni Saray) kuruluşu da bunu teyid etmektedir. Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dini büsbütün kuvvetlendi. Saray şehri, diğer İslâm memleketlerinin büyük şehirleri gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı. Hükümdar sarayında, alimler, şeyhler, seyidler ve hocalar itibar kazandılar. Muhtelif İslâm memleketlerinden sanatkar, zanaatkar ve alimler celbedilmeğe başlandı.

Altınordu'nun Başlıca Kültür Merkezleri

Altınordu devleti ahalisinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile derhal görülmektedir. Zaten Orta İdil boyundaki Türkler'in çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları bilinmektedir. İdil'in aşağı yatağında bulunan Türk-Moğol unsurunun da tedricen köylere ve şehirlere yerleştikleri görülmüyor.

Coçu Ulusu'nun sınırları, özellikle Coçu'ya verilen yurdun esas kısmını teşkil eden geniş bozkırlarda kesin olarak kestirilemez. Kuzeyde sınır Rus prensliklerinden geçiyordu. Güney'de bir yandan Kırım'ı ve kıyı şehirlerini, bir yandan da Derbend'e ve bazan Bakü'ye kadar uzanan Kafkasya topraklarını ve Ürgenç şehri ile Harezmi, batıda Dnestr'e ve daha öteye, doğuda Batı Sibir'e aşağı Sırderya alanına kadar uzanan bozkırları kucaklıyordu. XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Memlük tarihçisi İbn Fazlullah el-Ömerî, Bedrüddin Hasan er-Rumî adlı gezgin bir tacirin ifadesine dayanarak bu sınırları şöyle çizmektedir:

“... Bu ülkenin hududu Ceyhun tarafından Harezmi, Suğnak, Sayram,

³ Kurat, a.g.m., s. 929; karşı. İsmail Hakkı İzmirli, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, İstanbul 1941, s. 373-374

Yarkent, Cent, Saray, Macar, Azak, Akçakerman, Kefe, Sudak, Ükek, Bulgar şehirleri, Sibir ve İbir eyaleti, Başkurt, Çulman; Çulman'dan sonra Sibir ve İbir eyaleti hududu, Hitay ili hududuna kavuşur. Bakü şehri, Şirvan ülkesi şehirlerinden biridir. Türkler'in Demirkapı dedikleri Babülhadid oradadır. Bakü şehrinde ibaret olan Demirkapı'dan Sibir ve İbir tarafından Hitay ili hududuna kadar kervan yürüyüşü ile tam beş aylık yoldur.

İşte bu ülkenin uzunluğu, Ceyhun nehrinden Tuna nehrine kadar olan yerlere kadardır. Seyhun, Ceyhun, Tuna, İtil, Yayık, Ten, Torlu nehirleri meşhur büyük nehirleridir. Seyhun'dan Tuna'ya kadar dört aylık yol vardır. Seyhun ile Ceyhun arası onbeş günlükdür. Ceyhun'dan Yayık'a kadar onbeş gün, Yayık'tan İtil'e kadar on gün, İtil'den Ten'e kadar bir ay, Ten'den Torlu'ya kadar on gün, Torlu'dan Tuna'ya kadar bir ay sürer. Ceyhun ile İdil Hazar denizine akar. Seyhun kamışlık ve kum arasında akar, Cent şehrinin altında üç günlük yol tutar, buraya kol yapar, Zikrolunan nehirlerden geri kalanlar Ural denizine akar. Bu ülkedeki yedi nehir budur. Buradan Seyhun ve Ceyhun, Mâverâünnehir ülkesine ulaşır.⁴

Âzerbaycan da dahil olduğu halde Altınordu'ya ait sahada şimdiye kadar 25 şehir tesbit edilmiştir. Bunlar, Azak, Barçın, Bakü, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmud-âbâd, Mohşı, Ordu, Ordu-Cedid, Ordu-Pazar, Recan, Saray, Saray-Cedid, Saraycık, Suğnak-Cedid, Tebriz, Ükek, Hacitarhan, Şabran (Şirvan) ve Şamahı'dır.⁵

Demek ki Altınordu sadece bir step imparatorluğu değildi. Bu sayılan şehirlerin ekseriyeti büyük ticaret merkezleri, ihracat ve ithalat iskeleleri veya transit istasyonları idi. Bilhassa Saray şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında şehri bizzat gezen seyyahların elinden çıkan kayıtlar mevcuttur. Bu cins kayıtlar, yapılan kazılar neticesinde tamamiyle tesbit edilmiştir.

Altınordu yahut Coçı Ulusu'nun temelini teşkil eden ülkeler ve şehirler, karakter itibarıyla çok farklı ve birbirinden bariz hususiyetlerle ayrılan sahalardır. Tarihî durumun doğurduğu müsaid şartlar, bu çok farklı merkezlerden mürekkep Türk kültür tarihinin inkişafında, çok büyük tesiri olan muazzam bir birliğin ve devletin vücuda gelmesinde amil olmuştur. Kültür bakımından da bütün Altınordu sahası aynı seviyede olmamıştır. Birbirinden uzak Kırım'la Harezmi arasında, kültür bakımından muayyen farkların bulunması pek tabii idi. Birinci Kırım, malik olduğu eski medeniyetle Bizans, Mısır ve Anadolu ile münasebette bulunduğu halde; ikincisi Harezmi, İran, Çin ve Orta Asya gibi çeşitli kültürlerle malik doğu ülkeleri ile ilgili idi.⁶

Saray ve Ükek gibi mühim Altınordu şehirlerinden bahsetmeden önce, Altınordu devletinin kurulmasından önce de mevcut olan, dolayısıyla onun gelişmesinde birinci derecede etkisi bulunan kültür merkezlerinden sırasıyla Harezmi,

4 İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 378-379.

5 Kurat, a.g.m., s. 930.

6 Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul 1974, s. 192.

Bulgar, Kırım ve Saksin gibi kültür merkezlerinden sözetmemiz gerekmektedir.

Harezmi: 150 yıl Altınordu'nun en dikkate değer sahalarından biri olan Harezmi ki, Altınordu'nun en zengin ve en medenî parçası olmuş ve XII. yüzyıl başlangıcına doğru en yüksek iktisadî ve siyasî inkişafına ermiştir. Sahanın başşehri olan Ürgenç ise coğrafi ve iktisadî mevkii dolayısıyla, Çin, Orta Asya, İran ve Doğu Avrupa ülkeleri medeniyet ve ticaretinin birleştiği ve çarpıştığı bir merkez mesabesinde olmuştur. Yakut, gördüğü şehirlerin en zengini ve gelişmiş olarak Ürgenç'i göstermektedir. 1333 yılında burada bulunan İbn Battuta da, Ürgenç şehrini, "Türk şehirlerinin en büyük, mühim ve güzellerinden biri" olmak üzere tarif etmiştir.⁷ Altınordu şehirlerinde sanat hayatı en çok Ürgenç şehrinin kültür tesiri altında inkişaf etmiştir. Altınordu kültürü üzerinde Harezmi etkisinin başlıca sebebi, İslâmiyet'in Kıpçak kitlesi içerisinde kolayca yayılmış olmasıdır. Berke Sarayı devletin başşehri olduktan sonra, çabucak İslâmiyet'in yeni bir inkişaf merkezi oluvermiştir. Eskiden beri muhtelif ilimlere kaynak olan Harezmi ise, Altınordu'nun yeni başşehrini elde ettiği sağlam mevkiden istifadelenerek, birçok alimlerini buraya göndermekten geri durmamıştır. el-Harezmi nisbeli birçok alimin Altınordu'daki faaliyetleri ve bunların yerli ilim ve kültür hayatında rol oynamaları, bu Saray'a doğru olan ulema akınını tamamiyle ortaya koymaktadır. Bunların içerisinde oldukça büyük bir nüfuza malik olanları Alaüddin Nu'mân b. Devletşah b. Ali el-Harezmi'dir.⁸ Bir vakitler Ürgenç hastahanesinin başhekimi olan bu zat sonraları Toktaga Han zamanında Berke Sarayı'na çağırılmış ve burada çok itibar edilen bir alim olmuştur. Diğer mühim mevki sahibi olanlar arasında zikre değenler, Muhammed Hoca el-Harezmi, Alaüddin Aydoğdu el-Harezmi, Şucâ'uddin 'Abdurrahmân el-Harezmi et-Tercümân vesairedir. Harezmi'li olan bu alimler Altınordu devletinin payitahtında yeni kurulan kültür hayatında müessir olmuşlar ve ona işgal ettiği mevki dolayısıyla muhtelif İslâm ülkelerine kültür halitasını aşılama çalışmışlardır.

Altınordu Türk edebî dilinin inkişafında da Harezmi'li alimlerin rolü büyüktür.⁹ Burada, Harezmi menşeli alimlerden, Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'u*, Harezmi'nin *Ribat-ı Oğuz* kasabasından Rabguzî mahlaslı Kadı Nasırüddin b. Rurhânuddin'in *Kıyasu'l-enbiyâ'sı*, Şeyh Şeref'in *Mu'înu'l-mürîd'i*, Mahmud b. Ali el-Bulgarî el Kerderî'nin *Nehcu'l-ferâdis'ini*; Kutb'un *Hüsrev ü Şîrin'i*; Harezmi'nin *Muhabbet-nâme'si*, Hocendi'nin *Letâfetnâme'si* ve Hafız el-Harezmi'nin *Divân'ı* zikredilmeden geçilemez. Fuat Köprülü, bu XIV. asır eserlerinde, Hakaniye lehçesinin ana unsurlarından başka, kuvvetli Oğuz ve bilhassa Kıpçak tesirlerine tesadüf edilmesini, daha Harezmi-şahlar devrinde meydana gelmiş bir lisanî tekamülün neticesi gibi görmekte, bunu Moğol istilasının bir neticesi gibi telakki etmemek lazımdır, demektedir.¹⁰

7 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 197.

8 Hk. bk. İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., s. 318.

9 Bu konuda bk. Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 280-286.

10 Fuat Köprülü, a.g.m., s. 284.

Bulgar: Kıpçak ili ile birlikte İdil boyundaki Bulgar ili de Altınordu'ya dahil idi. Burası hem ziraat bölgesi, hem de ticaret merkezi idi. Daha Moğol istilasından önce, Bulgar şehri, Doğu Avrupa ile Orta Asya, Kırım, Kafkasya ve İran ülkeleri arasında, bir ticaret mübadelesi merkezi olmuştur. Cihan ticaretinin merkezlerinden biri sayılan burası, kültür bakımından da doğu ile batı arasında bir geçit rolü oynamıştır. İslâm alemi ile olan ilgisi ise, burasını bir nevi İslâm merkezi haline koymuştur. Bilindiği gibi Bulgarlar, 922'de Bağdat halifesi el-Musta'sım zamanında gönderilen elçi heyetinin Bulgar şehrine gelmesi ile resmen İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Bulgar hanı Şilki oğlu Almış'ın daveti ile vukubulan bu ziyaret, işin resmîyetinden ibaret olup, aslında İslâm dini İdil Bulgarları arasında çoktan yayılmış bulunuyordu. Din ile birlikte Bulgarlar Arap yazısını da almışlardır. Ondaki önce burada kullanılan yazı hakkında açık bilgimiz yoktur. Bazı araştırmacıların ifadesine göre Bulgarlar'ın eskiden runik Orhon yazısını kullanmış olmaları muhtemeldir. Bulgarlar'dan kalma yazılı eserler arasında, mezar taşlarını,¹¹ aslı henüz bulunamamış olmakla beraber, bazı eserleri ve Bulgar devrinden intikal ettiği tahmin edilen halk edebiyatı örneklerini zikredebiliriz. Bunlardan biri, Bulgarlar'ın başkadısı Ya'kûb b. Nu'mân el-Bulgarî tarafından 1112'de yazılmış olan **Bulgar Tarihi (Tarih-i Bulgar)** adlı eserdir. Bu eserin bir nüshasını görmüş olan Ebû Hâmid el-Endelûsî gibi İslâm coğrafyacıları, buna büyük bir kıymet biçmişlerdir. Bu eserin bulunması yolunda yapılmakta olan araştırmalar henüz bir netice vermemiştir. Ebû Hamid, Bulgar hakkında şunları söyler: "Bulgar, çam ağacından inşa edilmiş bir şehirdir. Surları meşe ağacından olup civarında sayısız Türk kabileleri oturmaktadır."¹²

Orta Asya tarihinin en büyük araştırmalarından biri olarak kabul edilen W.W. Barthold'un **Turkestan v époxy Mongolskogo naşestviya** adlı eserinde, X. yüzyıl Bulgar alanından İdil yoluyla Harezm'e sevk edilen ticaret mallarının bir listesi verilmiştir. Bulgar'daki ticari hayatın zenginliğini bu dikkate değer liste X. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan coğrafyacı el-Makdisî'den alınmıştır:

"Satur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav esirleri, koyunlar, inekler... Bütün bunlar Bulgar alanından gelir."¹³

Meşhur Kazan tarihçisi Şihabüddin Mercanî, (ö. 1889) **Müstefâdu'l-Ahbâr**'ının I. cildinde, Bulgar devri ile ilgili kaynakları sayarken,¹⁴ 20 şahısla eserlerinden bahsetmektedir. Bunlardan sekiz tanesi el-Bulgarî, ikisi es-Sarayî, biri el-Kazanî, biri de el-Kırımî nisbetini taşımaktadır.

¹¹ Bu mezar taşları Talat Tekin tarafından neşredilmiştir: **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara, 1988.

¹² Yakubovskiy, **Altın Ordunun Çöküşü**, s.11.

¹³ Yakubovskiy, a.g.e.s, s.8.

¹⁴ s. 78-79.

1. Ya'kûb b. Nu'mân el-Bulgarî, Mercanî'nin zikrettiği Bulgar alimlerinin en mühimmi olup, 1112 yılında yazdığı **Bulgar Tarihi** adlı eserinin bir nüshasını coğrafyacı Ebû Hâmid el-Endelusi görmüştür.

2. Ebü'l-Alâ Hamid b. İdris el-Bulgarî: Mercanî'ye göre 500/1106-1107'de hayatta idi. Eserleri elimizde yoksa da **Kitâbu zühreti'r-riyâz**'ın müellifi Süleyman b. Davud es-Saksîni (ö. 550/1155'ten sonra), eserini işbu Ebü'l-Alâ'nın eser ve rivayetlerine dayanarak yazmıştır.

3. Ahmet el-Bulgarî: Eserleri elimizde yoktur.

4. Burhanüddin İbrahim b. Hızır Bulgarî: Mercanî, bu zatın 751/1350 tarihli **Kitâbu usûli'l hüsâmî** adlı bir eserinin kendi kütüphanesinde bulunduğunu söylemektedir.

5. Ebû Muhammed Sadruddîn b. Alâuddîn el-Bulgarî: Eseri elimizde yoksa da öğrencilerinden Tâcuddîn İbrahim b. Muhammed tarafından 765/1363-64'te telif edilmiş olan **Usûlu'l-imâm fahrulislâm** adlı eserde Arapça bir icazetname vardır.

6. Hasan b. Ömer el Bulgarî: Aslen Azerbaycan'ın Gence şehrinden olup Bulgar'da yaşamıştır. Buhara'da veya 699/1299-1300'de Tebriz'de öldüğü rivayet olunmaktadır. Şeyh Sa'düddin el-Hamevi'nin mürididir.

7. Muhammed el-Bulgarî: **Hazînetu'l-'ulemâ' ve zînetu'l-fukahâ'** adlı eserin müellifidir.

8. Burhanüddin İbrahim b. Yusuf el-Bulgarî: **Keşfu'z-zunûn'a** göre **Kitâbu şerhi âdâbi's-sahâif** adlı eseri telif etmiş, **Fusûlu'n-nesefî** adlı esere de şerh yazmıştır.

9. Necmüddin Ebu'r-Recâ Muhtar b. Mahmud b. Muhammed el-Kazanî el-Hanefî ez-Zahidî (ö. 688-1289): **er-Risâletu'n-nâsiriyye**'yi yazarak Berke Han'a sundu. **el-Kunye**'yi telif etti. **Muhtasaru'l-kudûri**'ye şerh yazdı. el-Mercanî, **er-Risâletu'n-nâsiriyye**'den Türkçe pasajlar vermektedir.

10. Minhâcuddîn İbrahim b. Süleyman es-Sarayî; 771/1369-70'de Harezmi'de ölmüştür.

11. Vâ'iz en-Nâsîh Ahmed b. Şems es-Sarayî: İbn Arabşah ondan bahse-derken, "Arapça, Farsça ve Türkçe'ye vakıf ve zamanın hallerini bilirdi" der. Aksak Timur tarafından Semerkand'a celbedilmiştir.

Bulgar'lı bilginler elbette Mercanî'nin bu zikrettiklerinden ibaret değildir. Bu listeye eklenebilecek bilginler arasında Tâcuddîn Ebû Muhammed Ali b. el-Hüseyn el-Bulgarî (ö. 640/1242)nin¹⁵ mutlaka zikredilmesi gerekir. Tâcuddîn el-Bulgarî'nin doğum yeri ve ilk tahsili hakkında bilgi yoksa da X-XIV. yüzyıllarda hüküm süren İdil Bulgar devletine mensup olduğu, muhtemelen tahsil için Azarbaycan, Irak, Suriye ya da Mısır gibi ilim ve kültür

15 Ebü'l-Ferec el-İbrî, **Muhtasaru'd-Düvel** (Judge'ın İngilizce tercümesinden Türkçe'ye çeviren Ömer Rıza Doğrul, **Abulfarac Tarihi**, II, 539); İbn Ebî Usaybi'a, **'Uyûnu'l-enbâ**, II, 219, str. 27-28; Zirikli, **el-A'lâm**, IV, 279; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 420; Ahmet Ateş, "el-Mahtûtâtü'l-'Arabiyye fi Mektebâti Anadûl", **Mecelletu Me'hadî'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye**, ••

bakımından ileri seviyede olan İslâm ülkelerine gelen öğrencilerden biri bulunduğu anlaşılmaktadır. Tâcuddîn el-Bulgarî, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) devrinde Anadolu Selçuklu hükümetince 1240 yılında Bağdat'a elçi olarak gönderildiğinde aynı yılın kışında 90 yaşında olduğu halde vefat ettiğine göre, 1150 yılında doğmuş olmalıdır. el-Bulgarî, tıpta basit ilaç olarak kullanılan tıp müfredatıyla ilgili **Muhtasar fî ma'rifeti'l-edviyeti'l-müfrede ve mâhiyyetihâ** adlı alfabetik eseriyle tanınmaktadır. Ebülferec, **Muhtasaru'd-duvel** adlı eserinde, bu tabibin bütün hastalıkların tedavisinde kullanılan bir "tıryak" yaptığını bildirmektedir. Ünlü Endülüs'lü botanikçi İbnü'l-Baytar'ın (ö. 646/1248), Mısır ve Dimaşk'tan başka Hicaz, Gazze, Kudüs, Beyrut, Lübnan, Antakya, Musul ve Diyarbekir memleket ve şehirlerini gezdiği, buralarda yetişen bitkiler üzerinde de araştırmalar yaptığı, **Câmi'ü edviyeti'l-müfrede ve'l-ağziye** adlı tıp müfredatıyla ilgili eserinin önsözünde belirtilmektedir. İbnü'l Baytar bu incelemeleri esnasında görüştüğü bilgiler arasında Tâcuddîn el-Bulgarî'yi de zikretmektedir. Tâcuddîn el-Bulgarî, tıp müfredatıyla ilgili adigeçen eserini 615 Zilka'de'si sonunda, Mücahidüddin Kaymaz'ın Musul'da yaptırdığı Mücahidiye Hanikahı'nda imla etmiştir.¹⁶ Tâcuddîn el-Bulgarî'nin tıp müfredatı ile ilgili bu eserine, İbn Ebî Usaybi'a'nın Türkçe de bilen amcası Reşidüddin Ebü'l-Mansur b. Ebi'l Fazl b. Ali es-Şuri tarafından bir reddiye yazılmıştır.¹⁷ Tâcuddîn el-Bulgarî'nin tıp müfredatında zamanının otoritelerinden olduğu, Naşirüddin el Tusi'nin bildirdiğine göre, Tâcuddîn el-Bulgarî, zamanında edviye ilmini kendisinden iyi kimsenin bilmediği bir tabibtir.¹⁸

Coçi Ulusu'ndan İlhanlılar'a birtakım Bulgar'lar gelmiştir. Bunlar arasında, Hülagu zamanında yaşamış ve bugün Tebriz'in Surkhab'ında medfun Hasan el-Bulgarî, Gazan Han zamanında yaşayıp siyasî işlere karışmış Reşid el-Bulgarî ismindeki iki şeyh ile, Calayırılılar devrinde malî işler memuriyetinde bulunmuş olan Hoca Cemal el-Bulgarî ve Bulgar'lı tüccarlar vardır.¹⁹

Burada son olarak Mes'ûd el-Bulgarî adlı bir Bulgar astronomundan bahsedelim. İbn Fazlullah el-Ömerî, Bedrüddin Hasan er-Rumî'den Coçi Ulusu'nun hududunu sorduğunda, Hasan er-Rumî, Bulgar'dan ve oradaki en kısa geceden bahsetmiş ve şöyle demiştir.

"Bu ülkenin meşhur şehirlerinden biri de Bulgar'dır. Onun en kısa gecesi dörtbuçuk saattir. Ben Bulgar'da muvakkit olan Mes'ûd'dan sordum; bana

N, 36; Albert Dietrich, *Medicinalia Arabica*, s. 235-236; Ramazan Şeşen v. dğr., *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, s. 152; Nasirüddin et-Tûsi, *Tangsuhanâme-i İlhânî*, Veliyyüddin Efendi, nr. 2542, yap.43; A.Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, 2. bas., İstanbul 1970, s.253.

¹⁶ Bu eserin Abdüllatif el-Bağdadi'nin öğrencisi Nürüddin Ebü Yahyâ Zekeriyâ b. Bilâl b. Yûsuf b. Emîri el-Merâğî el-Mutatabbib tarafından 6 Şevvâl 619 Cumartesi günü Konya'da istinsâh edilen tek nüshası, Manisa, nr. 1781, yap. 225b-268a'da yer almaktadır.

¹⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnu'l-enbâ*, II, 219, str. 27-28.

¹⁸ *Tangsuhanâme-i İlhânî*, Veliyyüddin Efendi, nr. 2542, yap. 43.

¹⁹ Togan, a.g.e., s. 253.

şöyle dedi; 'Biz bunu rasad aletleriyle denedik. Tahmini olarak dört-buçuk saat bulduk. Bu miktar orada en kısa gecedir. Akgöl şehrine gelince, onu da denedik, en kısa gecesini üçbuçuk saat bulduk. Bulgar şehri gecesinden bir saat daha kısadır. Bulgar ile Akgöl arası mutad yürüyüş ile yirmi günlüktür.'²⁰

Saksın: Saksın ahalisinin çokluğunu Oğuzlar'ın teşkil ettiğini Ebû Hâmid el-Endelûsî söylemektedir. Burada kırk Oğuz kabilesi kaydedilmektedir. Saksın ticaret bakımından Hazarlar'ın İdil'i rolünü oynamaya çalışır ve Güneydoğu Avrupa'nın en mühim pazarlarından birini teşkil ederken kuzeydoğuda ticaret, önceki devirde olduğu gibi, X. yüzyıla nisbetle mühim bir gelişme gösteren Bulgar'ın elinde bulunuyordu.²¹

Saksın uleması arasında **Zühretü'r-riyâz ve Nüzhetü'l-kulûbi'l-mirâz** (A) müellifi Süleyman b. Davud es-Saksînî es-Suvarî (ö.550/1155) zikredilmektedir.²²

XV. asır tarihçisi el-Bakuvi, 67° doğu boylarını ile 53° kuzey enleminde bulunduğu ve Yayık ile İdil kıyılarında yer aldığı sanılan bu şehrin kendi zamanında mevcut olmadığını bildirmektedir. "Saksın, halen su altında kalarak kaybolmuştur. Ondaki hiçbir iz kalmamıştır. Fakat onun yanında şimdi bu ülkenin hükümdarının merkezi olan Berke Sarayı adı ile başka bir şehir vardır."²³

Kırım: Eski bir kültür hayatına malik olan Kırım, coğrafi vaziyeti dolayısıyla eskiden beri Şarki Avrupa'dan uzak kalan Bizans, Suriye, Mısır ve Anadolu ile sıkı bir iktisadî ve kültürel münasebette bulunmakta idi. Buna karşılık bu ülkeler Kırım'dan ve bu yol ile Asya'dan birçok istifadeler elde ediyordu. Bu bakımdan Kırım sahası, yeni teşekkül eden Altın-Ordu için çok ehemmiyetli ve değerli olmuştur.

İbnülesir, XIII. yüzyılın ilk yıllarında Kırım'ın Sudak şehrinin bir Kıpçak şehri olduğunu belirtmiştir.²⁴ Aynı İbnülesir, Sudak'ın Moğollar tarafından alınması ile çıkan sonuçları şu şekilde değerlendirmektedir: "Tatarlar Sudak'a gelerek şehri fethettiler. Ahali dağıldı. Bir kısmı çoluk-çocuğu ve mal-mülkü ile dağlara çıktılar. Bir kısmı ise denize yönelerek Kılıç arslan sülalesine mensup Müslümanlar'ın elinde bulunan Rum diyarına gittiler."²⁵

Kırım'da yetişen ulemayı saymak oldukça zordur. Ama mesela es-Sehavî'nin **ed-Dav'u'l-lâmi'** adlı eserinde geçen el-Kırımî nisbeli bazı alimleri zikretmek mümkündür: Abdullah b. Muhammed el-Kırımî, Abdülmecid el-

20 İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s.379 v.d.

21 Yakubovskiy, a.g.e., s. 10; ayrıca bk.

22 **Zühratu'r-riyâz**'ın 850 Rebiülahir'i başında Mustafa b. Hasan tarafında istinsâh ve mukâbele ile tashîh edilen bir nüshası Köprülü Ktp., III, kSım, nr. 151'de kayıtlıdır. Bu eserin Berlin, nr. 8823'teki nüshası Ahlwardt tarafından ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. (Verzeichnis, VII, 707-709)

23 İA, X, 100.

24 Yakubovskiy, a.g.e., s.16

25 Yakubovskiy, a.g.e., s. 35. Bu yarlığın bir sûreti Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 10724'te mevcuttur.

Kırımı, Ali b. Muhammed b. el-Kırımı, Ali b. Muhammed el-Kırımı, Mahmud b. Ömer el-Kırımı, Yusuf b. Hüseyin el-Kırımı.

XV-XIX. yüzyıllarda Kırım'lı alimlerin Osmanlı ilim hayatında büyük yerleri ve etkileri olmuştur. Osmanlı ülkesine ilk gelen Kırım'lı alimlerin en meşhurları arasında, Sultan II. Murad devrinde Edirne'ye gelen Şerafüddin el-Kırımı ile Fatih devrinde İstanbul'a gelen öğrencisi Ahmet b. Abdullâh el-Kırımı zikre değer şahsiyetlerdir.

Osmanlı - Kırım münasebetlerinin Fatih'ten sonra büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Osmanlı'dan Kırım'a giden şahsiyetler arasında ilk Kırım hanı Hacı Giray'ın kendisine 857 yılında tarhanlık yarlığı verdiği²⁶ Hekim Yahya b. Mahmud el-Engüri ile Kanuni Sultan Süleyman devrinde Kırım'a giden Nidaî diye tanınan Şa'bân el-Ankaravî vardır. **Menafi'u'n-nâs** (T) adlı eseriyle tanınan bu tabib Kırım'da Sahib Giray Han'ın devrinin (1532-1551) bir tarihini yazmıştır.²⁷

Saray: Altınordu'nun merkezi Saray şehri idi. Bu sebepten Saray şehrine "Taht ili" denirdi. Batu zamanında tesis edilen Saray şehri, Berke Han zamanında daha müsaid bir yere nakledilerek Yeni Saray yahut Saray Berke adını aldı. Hanlar, Saray Şehrinin Gülistan denilen banliyösünde yaşıyordu. Burası bilhassa hanların kışı geçirdikleri bir yerdi.²⁸

1333'te Saray'da kısa bir süre kalan İbn Battuta şehri şöyle tanıtıyor: "En güzel şehirlerden olan Saray şehri, son derece büyük olup ahali, çarşıları güzel ve sokakları geniştir. Şehri çepeçevre dolaşmak ve genişliğini öğrenmek amacıyla büyüklerden biri ile bir gün ata bindik. Şehrin bir ucunda oturuyorduk. Sabahleyin yola çıktığımız halde ancak öğleden sonra diğer ucuna varabildik. Bütün evler birbirine bitişik olup ne harabeler ne de bahçeler vardır. On üç cuma mescidi vardır. Bunlardan biri Şafi'lere mahsustur. Bundan başka birçok mescidleri daha vardır. Burada birçok milletler oturur. Şehre hakim olan Moğollar'ın bir kısmı Müslüman'dır. Aslar da müslümandır. Şehirde Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar ve Bizanslılar da vardır. Bu sonuncular Hristiyan'dır. Her millet ayrı bir mahallede oturur. Orada onları çarşıları da vardır. İrakeyn, Mısır, Şam vesaire ahalisinden olan tacir ve yabancılar, mallarını muhafaza etmek için etrafı sur ile çevrili ayrı bir yerde ikamet ederler."²⁹

İbn Fazlullah el-Ömerî, Abdurrahman el-Harezmi et-Tercüman'dan naklen Saray hakkında şunları söylemektedir: "Saray şehrini Berke Han İdil Irmağı kıyısına kurmuştur.... Payitaht olan Saray'da büyük bir saray vardır ki tepesinde iki kantar Mısır altını ağırlığınca bir hilal vardır."³⁰

26 Tek yazma nüshası, Paris, Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 164'te kayıtlıdır. (Togan, **Tarihte Usul**, 2. bas, İstanbul 1969, s. 226).

27 Kurat, a.g.m., s. 930.

28 **Tuhfetu'n-nuzzâr fi garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr**, Beyrut 1987, s.363.

29 İsmâil Hakkı İzmirli, a.g.e.,s. 386.

30 **Tuhfetu'n-nuzzâr**, s. 364.

Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı olduğu, bahçelere, evlere varıncaya kadar su borularıyla su getirildiği meydana çıkmıştır. Çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim terakkiler elde edildiği çıkan eserlerle sabittir. Bu itibarla Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahalisinin devirlerinin diğer memleketlerden geride durmadıkları açıktır. Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesislerinin mükemmelliği, Altınordu ustalarının birçok millet ustalarını geride bıraktıklarını gösterir. Bu suretle Saray şehrinde İdil ve Bulgar şehirlerinin an'anesi yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştuğu bir merkez olması hasebiyle de büyük bir ehemmiyeti haizdir.³¹

Hakiki Altınordu medeniyetini Batu ve Berke Saray'larında aramak icab eder. Burası her yerden fazla Harezmi'nin tesirini üzerinde hissetmiş ve bu noktadan araştırılmağa değer bir saha halini almıştır. Muazzam Altınordu İmparatorluğu'nun başşehirleri olmaları itibarıyla de bu iki şehir, imparatorluğun herbir köşesinden ve siyasî-iktisadî münasebetlerde bulunduğu diğer ülkelerden celbedilmiş birçok usta, sanatkar, ressam ve umumiyetle kültürlü kimselerle dolu idi.

İbn Battuta'ya göre Özbek Han, başta Saray olmak üzere birçok Altınordu şehrinde büyük bir imar faaliyetine girişmiştir. Özbek Han'ın emriyle, Saray Berke'de camiler, medreseler, türbeler ve saraylar yapılmıştır. Eski Kırım'da (Sulhat) yapılan cami bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Onun devrinde akrabasından Kutluğ Timür de Ürgenç'te yapılar yaptırmıştır. Özbek Han devrinde Saray Berke'de, Toktaga Han devrinde Ürgenç'ten Saray'a celbedilen tabip Nu'mân b. Devletşah b. Ali el-Harizmi'nin hanıkahı çok sayılıydı. Özbek Han, bu hânîkâhı sık sık ziyaret eder ve her Cuma günü vakitini onunla konuşmakla geçirirdi.³²

Altınordu'da, İslâm kültürüne ve Acem edebiyatına tamamiyle vakıf yerli şair ve müelliflerin yetişmesi, öyle görünüyor ki XIV. asrın ikinci yarısında Saray şehri ile Kırım'da olmuştur. Siyasî ve ticari bakımlardan olduğu gibi kültür bakımından da inkişaf eden bu merkezlerde, hükümdarların, şehzadelerin, emirlerin ve zengin Müslüman tacirlerin himayeleri altında başka medenî Türk sahalarından gelenlerin dışında yerli alimler ve sanatkar da yetişmeye başlamıştı.

XIV. asırda Memlukler sahasında yaşamış olan aralarında Ahmet b. Ebî Yezid es-Sarayî, İbrahim es-Sarayî, Mahmud b. Kutluşah es-Sarayî, Mahmud b. Abdullah es-Sarayî, Mahmud b. Ali es-Sarayî el-Bulgarî el-Kerderî ve Seyf es-Sarayî gibi birçok alimin Arapça ve Farsça yanında Türkçe de birtakım eserler yazdıkları başta et-Temimi'nin el-Cevâhiru'l-muzî'e'si olmak üzere diğer kaynaklarda bildirilmektedir.

Berkom Şam'a geldiği zaman, Emir Timür'den Uygur yazısı ile Türkçe

31 Kurat, a.g.m., s.928.

32 el-Menhetu's-Şâfi, II, 141.

bir mektup gelmiş bu mektubu yalnız Mahmud es-Sarayî okuyabilmiştir.

Mısır'da yaşayan Seyf es-Sarayî, 793/1391'de *Kitâb-ı Gülistân bi't-Türki*'yi Şeyh Sa'dî'nin Gülistân'ından tercüme etmiştir.

İbn Arabşah, Harezmi'de ders aldığı hocalarından el-Vâ'iz Ahmed b. Şemsüleimme için, "Farsça, Türkçe ve Arapça'da Meliku'l-keâm (=Söz beyi) idi" demektedir.³³

Ükek: Timür'ün başkent Saray Berke ve Astarhanı ile birlikte yıktığı şehirlerden biri de İdil boyundaki Ükek'tir. İbn Battuta bu şehri mamur, hayratı bol, çok soğuk bir şehir olarak nitelendirmektedir.³⁴ Bu şehrin bugünkü Saratov yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir. Ükek hakkında fazla bilgimiz yoksa da, burasının oldukça mamur bir bilim ve kültür şehri olduğu, en-Neseffî'nin *Nazmu'l-hilâfiyyât*'ına Muhammed b. Abdülhamid el-Alim es-Semerkanî el-Üsmendî (ö. 552/1157) tarafından *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* adıyla yazılan şehrin bir nüshası sonunda yer alan istinsâh kaydından anlaşılmaktadır. Altınordu devleti ile ilgili bir belge niteliğinde olan kayda göre nüsha, Alim Şeyh b. Sa'dân b. Zeynuddîn es-Suğnakî tarafından genç alim Bahauddin Hacı Yolboğa adına, 26 Recep 753 Cuma günü Mahmud Celalüddin Canı Bek Han'ın karısı Tag Tuğluğ Hatun'un Ükek'te yaptırdığı Tay Tuğluğ Hatun Medresesi'nde istinsâh edilmiştir.

Keşiş Rubruquis 1253'te Mogolistan'a giderken İdil üzerinde Tatarlar tarafından kurulmuş olup Batu'nun Saray'ına gidip gelen elçileri karşı yakalara geçiren Rusya'lı ve Sarazin yani Müslüman unsurlardan meydana gelen bir halkın yaşadığı yeni bir kasaba görmüştür. Bundan maksat Saratov yakınlarında sonradan Ükek diye bilinen yerdir.³⁵

Bu şehirlerden başka Sayram ve Sıgnak da Altınordu'nun mühim kültür merkezlerinden idiler. Sıgnak Akordu'nun merkezi idi. Sınak'tan yetişen alimlere örnek olarak Ünlü fakih Husâmuddîn Hüseyin b. Ali es-Sıgnakî (öl. 711/1311)yi verebiliriz.

Sayram'lı alimler de çoktur. es-Schavi'nin *ed-Dav'u'l-lâmi*'inden şu örnekler verilebilir:

Mahmud b. Yusuf es-Sayramî, Yahya b. Yusuf es-Sayramî ve Yusuf b. İsa es-Sayramî.

Sirderya havzasının aşağı kısmında Barçın, Barçınlîğ ve Barçınlîğkent adlarıyla da bilinen Barçkent şehrinde XIII. yüzyılın ikinci yarısında Husâmuddîn Hamid b. Asım el-Barçınlîğ adında büyük bir fakih yaşamıştır. Bu fakih üç dilde eserler yazmış idi. Hüsamüddîn ile 672/1273 yılında Barçkent'e yaptığı seyahati sırasında tanışan *Mülhakâtü's-sûrah* sahibi Karşılı Cemal, onun Arapça eserlerinin fasih, Farsça eserlerinin melih, Türkçe eserlerinin ise sahih olduğunu bildirmiştir.³⁶

33 *Tuhfetü'n-nuzâr*, s. 351.

34 Barthold, a.g.e., s. 229

35 Barthold, a.g.e., s. 200

36 *el-Menhetu's-Şâfi*, II, 328-329.

Menâkibu'l-‘ârifin yazarı Eflakî, Timurtaş b. Çoban'ın 720'de Konya'yı Karamanoğulları'nın elinden aldıktan sonra Konya'ya tabi olan yerleri istila ettiğini, kendisini zamanın mehdisi ilan ettiğini, bunun üzerine Anadolu ile ri gelenlerinin hepsinin, bilginlerinin, şeyhlerinin, emirlerinin, kumandanların ve daha başkalarının ona itaat edip biat ettiklerini, itaat edenler arasında, Mevlana Necmeddin-i Taştî, Şeyhzade Tokadî, Kayserili Zahiruddin Hatib, Şeyh Nasir-i Sufû, Mevlana Emir Hasan Tabib, Niğdeli Kadı Şihab, Kadıasker Yegani yanında Vaiz Hüsâm-ı Barçınlî'nin de bulunduğu birçok kadî ve bilginin de bulunduğu bildirilmektedir.³⁷ Burada ister istemez Eflakî'nin zikrettiği Vaiz Hüsâm el-Barçınlî ile Cemal el-Karşî'nin **Mulhakâtu's-sûrah**'da üç dilde eserleri bulunduğunu söylediği ve 672 yılında Barçkent'te görüştüğünü haber verdiği fakih Husâmuddîn Hamid b. Âsım el-Barçınlî'nin aynı kişi olup olmadığı akla gelmektedir.³⁸

Eflakî Dede'nin babası Şemsüddin Ahmed de uzun yıllar Altınordu başkenti olan Saray'da yaşayıp, hanlar katında çok makbul bir şahsiyet olmuş ve orada 1360 yılında vefat etmiştir. Kendisinden Saray'da büyük bir kütüphane miras kalmıştır.

XIV. yüzyılda Harezmi birçok alimin Bursa, Edirne'ye geldiği görülmektedir. Bunlardan Tâcuddîn el-Kerderî, Orhan Gazi zamanında ve Hafızuddin Muhammed el-Bezzazi al-Baratigin el-Kerderî, I. Murad zamanında Bursa'ya gelerek yerleşmişlerdir. İznik Medresesi'nde Davud el-Kayseri'ye halef olan Tâcuddîn el-Kerderî, o zaman Altınordu'da ve hatta Mısır Memlukleri'nin yanında bulunan "Kerderî el-Harezmî nisbeli alimler silsilesine mensup bir alim sıfatıyla, İznik Medresesi'ni, Harezm kültürü ile bağlayan bir şahsiyet olmuştur. Anadolu'da Harezm'li alim, fakih ve beyler çok bulunmuştur. Fakih-i Harezmî adında birisinin Milas'ın hakimi Menteşeoğlu Orhan'ın maiyetinde bulunduğunu İbn Battuta zikreder. Burada bina olunan Barçın kalesi de aşağı Sirderya'daki Barçın yahut Barçınlîkent'in ismini taşımaktadır.

Seyf es-Sarayî'nin şiirlerine Germiyanlı şair Ahmed-i Daî tarafından nazire yazılmıştır. Bu durum, Altınordu-Mısır Medenî münasebetlerinin Marmara havzası Türkleri üzerindeki tesirini göstermek bakımından dikkate şayandır.³⁹

Altınordu'dan Aydınogulları beyliğine gelen alimlerden biri, Ahmed b. Mahmud ed-deşti (791/1392'de sağ) dir. Muhtemelen tıpla da uğraştığı anlaşılan bu alim, 791 Cemaziyelahir'i sonlarında Fahrüddin İsa Bey b. Muhammed b. Aydın'ın kütüphanesi için İbn Cezle'nin (ö. 493/1110) **Min-hâcu'l-beyân fimâ yesta'miluhu'l-insân**'ını istinsâh etmiştir.⁴⁰

***

37 Karş. Barthold, a.g.e., Ankara 1975, s. 200.

38 Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s. 383.

39 Nüsha Türk ve İslam Eserleri Müzesi, nr. 2110'da kayıtlıdır.

40 Nüsha, Akhisar, Zeynel-zâde Ktp., nr. 233'tedir.

Burada, muhtemelen sultan II. Murad adına binicilik ve okçuluk ile ilgili eserleri tercüme eden Mahmud b. Muhammed b. el-Hasan el-Ezherî es-Sarayî ed-Derbendî de zikredilmektedir. Bu âlim, İbn Ahî Hizâm el-Huttalî (ö. 250/864)'nin *Kitâbu'l-furûsiyye ve'l-baytara'sı*⁴¹ ile Tayboğa el-Eşrefî el-Beklemişî'nin (ö. 797/1324) *Buğyetu'l-merâm ğâyetu'l-ğarâm* adlı okçuluğa dâir kasidesini *Kavs-nâme* adıyla Türkçe şerhetmiştir.⁴²

Altınordu'da teknolojinin ne durumda olduğu da araştırılması gereken bir konudur. Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazıların raporunda açıkladıklarından Altınordu'da meselâ madenî eşya yapımında ne kadar ileri bir teknoloji kullanıldığı anlaşılmaktadır:

“Bir yerde sekiz demir ocağı kazıldığı zaman, bunlardan birinde yetmiş hava deliği bulunmuştur. Bunun ortasında yıkılmış bir ocak vardı. Ocak hava deliklerinden çıkan su borularıyla çevrilmişti. Ocağın yanında birkaç gece kandili, testi, kazan ve bir yığın demir, bakır külçesi, döküm kap ve kalıpları göze çarpıyordu. Bütün diğer ocaklarda da maden külçeleri, kırık kalıp parçaları ve döküm kapları bulundu. Burada bir maden atelyesi bulunduğu anlaşılıyor. Bu büyük bir imâlathanedir.⁴³

Adı Uygur yazılı sikkelerde “Çambek” şeklinde yazılan Canı Bek, Altınordu'nun son büyük hanlarından. Öz, tin ve can kelimeleri bir anlamda yâni ruh manasındadır. Buna göre Tini Bek ve Canı Bek “Özü bey” demektir. Buradan, Özbek isminin de Özü Bek'ten kalıplaştığı ortaya çıkmaktadır.

Doğu kaynakları ve Rus kronikçileri, Canı Bek Han'ı oldukça takdir ederek, ona Özbek'in olumlu niteliklerini affetmişlerdir. İskender Anonimi, onun medreseler ve câmiler yaptırdığını, din adamlarını celb ettiğini, ilimleri, kültür, adet ve geleneklerini yaydığını ve bu suretle İslâm'ı yaymak yolunda enerjik bir faaliyet gösterdiğini özel olarak belirtmiştir. Canı Bek Han'ın Saray Berke'ye celb ettiği ilim adamları arasında Sa'düddin et-Taftazânî ile Kutbuddin er-Râzî de vardır. et-Taftazânî, telifini Fucduvan'da tamamladığı *Muhtasaru'l-Me'ânî* adlı eserini Canı Bek Han'a sunmuştur. (İA, XII, 118)

Canı Bek Han'ın kütüphanesi için 751 yılında yazılan *Tuhfetu'l-hâkân fî şerhi'l-erba'ine hadîsen* (F) adlı eserin önsözünde, Canı Bek Han'ın birçok vakıf ve hayrat yaptırdığını; mescid, câmi, medrese, dâru'lhuffâz, dârüssiyâ-

41 Bilal Ağa tarafından h. 980'de istinsâh edilen bir nüshası Revan, nr. 1932'dedir (Karatay, TY, I, 619-620; ayrıca bk. GAL, II, 135, Suppl., II, 167; Ritter, *Der Islam*, XVIII, 137).

42 Yakubovskiy, a.g.e., s. 235.

43 Altınordu'nun iki ucu olan Kırım ile Harezm arasındaki mesâfe çeşitli müellifler tarafından farklı farklı verilmektedir. Alâuddin Nu'mân b. Devletşah b. Ali el-Harezmî, Altınordu'nun uzunluğunun İstanbul denizinden İrtiş ırmağına kadar altı aylık, eninin de Bulgar ilinden Demirkapı'ya kadar yaklaşık dört aylık mesafe olduğunu bildirmiştir. (İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 380). İbn Arabşah'a göre, kervanlar, arabalarla, Harezm'den Kırım'a korkusuz ve tehlikesiz rahatça üç ay içinde varırlardı (Yakubovskiy, a.g.e., s. 158)

se, hânikâh ve dârûhâne inşâ ettirdiğini, bu hayrat ve hasenâtından ötürü bütün müslümanların gece-gündüz Canı Bek Han'ın devletinin devamı için hayır dua ile meşgul olduklarını kaydettikten sonra Canı Bek Han'ın ülkesinin sınırlarının bir taraftan Irak ve Anadolu memleketlerine, bir taraftan da Mâverâünnehir, Hitay ve Urus memleketlerine dayandığını, ülkenin deniz kıyılarıyla birlikte en ve boyunun bir yıllık yol olduğunu bildirmektedir.⁴⁴

Canı Bek Han, Altınordu hanlarının Âzerbaycan'a karşı güttükleri siyasete sadık kalmışlardır. Özbek Han gibi Canı Bek de Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhak etmeğe çalışmıştır. Bunun yapılması kolaydı. Çünkü Hülâgû ailesinden Ebû Sa'id'in 1335'te ölmesinden sonra Hülâgû devleti yıkılmış ve Azerbaycan, Türk-Moğol menşeyinden gelen Çoban ailesinin eline geçmişti. Bu sülâlenin kurucusu Emir Hasan'ın kardeşi Emir Eşref veya Melik Eşref (1344-1356), Azerbaycan'da sağlam, fakat zâlim bir hâkimiyet kurmuştu. Azerbaycan'da memnûniyetsizlik yalnız halk kütleleri değil, Azerbaycan toprak sâhiplerini ve tâcir çevrelerini de sarsmıştı. **Târih-i Şeyh Üveys** yazarına göre, Tebriz, Serahs, Erdebil, Beylekan, Berd ve Nahçuvan'ın birçok tâcirleri Canı Bek Han'a mürâcaat ederek hâkimiyeti kendi eline almasını rica etmişlerdi.

Azerbaycan'da Canı Bek Han'a bağlılık gösteren birçok kimseler bulunduğu anlaşılıyor. Bunlar Coçı ailesinin yararına propaganda yapıyorlardı. Ulema sınıfının mümessilleri (şeyhler, kadılar vb.) ona özellikle enerjik yardımda bulunuyorlardı. Meşhur kadı Muhyiddin el-Berda'i'nin, Melik Eşref'in baskısı sonunda Saray Berke'ye gitmesi ve konuşmalarının birinde Canı Bek Han'ı Tebriz'e karşı bir sefer yapmağa dâvet etmesi dikkate değer. Acem tarihçileri, Canı Bek Han'ın bu seferini uzun uzun anlatmışlardır. Bu zafer Ucan-guruk'u alanında Melik Eşref kuvvetlerinin hezimetleriyle 7587/1357'de sona ermiştir. Bu suretle Azerbaycan pek kısa bir süre için Coçı Ulusu'na ilhak edilmişti. Canı Bek Han'ın Azerbaycan'ın en mühim şehri olan Tebriz'de de para bastırmasıyla bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir. Altınordu'da Özbek Han (1312-1242) zamanında paralar, Saray, Bulgar, Mohşı, Kırım, Azak ve Harezmi'de basılırdı. Canı Bek Han devrinde bu şehirlere Altınordu alanında Gülistan ve Yeni Gülistan, eski sınırlar dışında ise Tebriz ilâve olunmuştur.⁴⁵

Canı Bek Han, ilim ve ulema hâmisî idi. Onun himâye ettiği âlimlerden biri de Necmüddin Muhammed b. Şerefüddin el-Cânevî'dir. Zeki Velidi Togan, Canı Bek Han'a nisbetle "Necm el-Cânevî" diye tanınan ve el-Habbâzî'nin **el-Muğnî**'sine şerh yazan Muhammed b. Şerefüddin'in **Mu'înu'l-murîd** yazarı Şeyh Şerefüddin el-Hâssî'nin oğlu olabileceğini söylemekte ve el-Cânevî'nin adı geçen telifini Canı Bek Han'a takdim ettiğini kaydetmektedir.⁴⁶

⁴⁴ Yakubovskiy, a.g.e., s.160.

⁴⁵ Nüshası Fatih, nr. 1378'dedir (Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", **TM**, II, 325).

⁴⁶ Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s. 382.

Meşhur İlhanlı veziri Reşidüddin Fazlullah'ın bazı eserleri İstanbul'a Saray Şehri yolu ile gelmiştir. Ayasofya, nr. 2181'deki *Es'ile ve Ecvibe* kitabı nüshası, Canı Bek Han zamanında h. 744'te Saray'da bulunduğunu bildiren bir temellük kaydı ihtiva etmektedir.⁴⁷

Nogay ve Başkurt rivâyetlerine dayalı olarak meydana getirilmiş bir eser olan *Cengiz-nâme*'de şöyle bir kayıt bulunmaktadır. "Canı Bek Han'ın iki kadını vardı. Birisi As kızı Karaçaç, diğeri Kıpçak kızı Taydulu idi. Taydulu, Han'a dedi: '-Astın kızını aldın, bizni közden saldın' yani As'ın kızıyla evlendin, bizi gözden düşürdün."⁴⁸

Canı Bek Han'ın karısı Tay Tuğluğ Hatun da kocası gibi ilim-sever bir kadındı. Onun Ükek'te yaptırdığı Tay Tuğluğ Hatun Medresesi bilinmektedir. Tay Tuğluğ Hatun'un siyasi işlerde de dirâyetli olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Rus metropolitlerine verilen ve tercümeleri bize kadar gelen yedi yarlıktan üçünde Taydulu'nun adı anılmıştır. Taydulu, bu yarlıklardan birini, Metropolit İoan'a, birini Metropolit Feognost'a, üçüncüsünü de Metropolit Aleksey'e vermiştir.⁴⁹

Canı Bek Han devrinde Altınordu'da özellikle astronomi ve tıp sahalarında bir takım eserlerin telif edildiği görülmektedir.

Astronomi alanında eser kaleme alan müelliflerden biri Yûsuf el-Alanî (735/1335'te sağ)'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi edilemeyen bu zatın XII-XIII. asırlarda çoktan türkleşmiş bulunan ve bu yüzden Kıpçak kabilelerinden biri sayılan İdil Asları'na mensup bir bilim adamı olduğu sanılmaktadır. İdil Asları, Altınordu'nun iktisadî, siyasi ve kültürel hayatında mühim bir rol oynamışlardır. İbn Battûta bunların Saray şehrinde ayrı bir Müslüman mahallesi teşkil ederek yaşadıklarını⁵⁰ ve kendilerinden neş'et eden Alâüddin el-Asî isminde birisinin Kırım'da fakih ve müderris olduğunu zikretmektedir.⁵¹

Alanlar'da olan Mübârek oğlu Yûsuf, Şerefüddin Ebû Ali Mahmûd b. Muhammed b. Ömer el-Çağmini el-Hârezmi (ö. 619/1221'den sonra)'nin *el-Mulahhas fi'l-hey'e* adlı eserine *Tureru'l-mulahhas (A)* adıyla *kâle-ekûlu* (:dedi-derim) tarzında bir şerh yazmıştır. Tek nüshası, III. Ahmed, nr. 3308'de kayıtlıdır. Şârih, 19 Ramazan 735'te tamamladığı bu şerhini : "Allah tarafından desteklenmiş, zafer ve nusret verilmiş bey, seçilmiş dünya hanlarının en büyüğü, Adem oğulları hakanlarının en ulusu, yücelik ve yükseklik göğünün direği, güzellik ve olgunluk dairesinin ordası, Cengiz Han soyunun şerefi, zamanın şehinşahi Muhammed Özbek Han'ın göz nuru" diye nitelendirdiği Canı Bek Han'ın kütüphanesine bir armağan olarak hazırlamıştır. Şârih eserin sonunda, bu şerhini *el-Mulahhas* ile ilgili notlardan der-

47 Togan, "Allân", *İA*, I, 376-378.

48 Yakubovskiy, a.g.e., s.100-101.

49 *Tuhfetû'n-nuzzâr*, s.363.

50 *Tuhfetû'n-nuzzâr*, s.330.

51 *GAL*, Suppl., II, 297.

lediğini kaydettikten sonra, muhtasar bir eser olan **el-Mulahhas**'taki meseleleri açıklamada, bu dalda, elinin kısalığına, birikiminin azlığına ve zamanının elverişsizliğine rağmen büyük bir gayret gösterdiğini belirtmektedir. Alanlı'nın yaygınlık kazanmayan bu şerhte, Mirek el-Buhârî diye meşhur Şemsüddin Muhammed b. Mübârekşah (ö. 740 civarı)'ın⁵² Rebiülâhîr'inde telif ettiği **Şerhu'l-mulahhas**'tan istifade etmiş olması mümkündür.

Canı Bek Han devrinde **el-Mulahhas** üzerine yapılan diğer bir şerh de Kemâlüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. İbrâhim b. Mustafâ b. Süleyman b. Şâbih et-Türkmanî el-Mâridinî el-Hanefî (755/1354'te sağ) tarafından kaleme alınmıştır.⁵³ Kaynaklarda hal tercümesine rastlanmayan bu zat İbnü't-Türkmanî diye tanınan ulemâ ailesinden⁵⁴ Tâcüddin Ahmed b. Osmân b. İbrâhim b. Mustafâ b. Süleyman b. Şâbih et-Türkmanî el-Cûze-cânî el-Mâridinî el-Hanefî (ö. 744/1343)'nin oğludur. Tâcüddîn Ahmed, nahiv, mantık, fıkıh usulü, fıkıh, ferâiz, aruz ve astronomi dallarından telifleri olan bir fakih.⁵⁵ Tâcüddîn'in, el-harakî (ö. 536/1142'de sağ)'nin astronomiye dâir **et-Tabsira fi'l-hey'e**'sine bir şerhi vardır.⁵⁶

Kemâlüddin et-Türkmanî, oldukça yaygınlık kazanan bu şerhini 755 Ramazan/1354 Eylül'ünde Saray'ın banliyölerinden Gülistan'da Muhammed Hoca el-Hârezmî'nin kütüphânesi için kaleme almıştır. Osmanlı medreselelerinde de okutulun bu şerhin Türkiye kütüphanelerinde 10 nüshası tesbit edilmiştir. Bir nüshası, British Museum, nr. 1342/2'de bulunmaktadır.⁵⁷

İbn Kutluboğa, Kemâlüddin et-Türkmanî'nin dedesi Fahrüddin Ebû Osmân b. İbrâhim b. Mustafâ b. Süleyman el-Mharidini (ö. 731/1331)'nin⁵⁸ ve amcası Alâüddin Ali b. Osmân b. İbrâhim b. Mustafâ b. Süleyman al-Mâridinî (ö. 750/1349)'nin hal tercümelerini vermektedir. İbn Kutluboğa, Alâüddin et-Türkmanî'nin Kahire'de başkadı, fıkıh, hadis, tefsir, usûl, ferâiz, matematik ve şiirde imam olduğunu söylemektedir.⁵⁹

Bertold Spuler'e göre, Mısır ve Suriye'li âlim, sanatkâr ve zanâatkârlar hiçbir engelle karşılaşmadan Saray'da çalışabiliyorlardı.⁶⁰

Burada Altınordu'nun kuzey mıntıkasında yer alan Bulgar'da yapılan dik-kate değer bazı astronomi gözlemlerine değinmemiz gerekir. 529/1134-35'te Bulgar'a da uğrayan ünlü gezgin ve coğrafyacı Ebû Hâmid el-Endelûsî, "bazı Bulgar bilginlerinin uzak kuzeye giderek astronomi araştırmala-

52 Eser ve şârih için bk. Selhheim, **Materialien zur Arabischen Litteraturgeschichte**, Wiesbaden 1976, s. 169-171.

53 Bu ailenin bir seçeresi Selhheim tarafından verilmektedir (a.g.e., s. 170)

54 İbn Kutluboğa, **Tâcu't-terâcim**, Bağdat 1962, s. 13 (nr. 30)

55 es-Safâdî, bu şerhin tamamlanamadığını sandığını bildirmektedir (el-Vâfî, IX, 183).

56 **ZDMG**, LIII (1899), s. 539; şerh için ayrıca bk. Togan, "Harizm", **İA**, V/I, 253.

57 **Tâcu't-terâcim**, s.40-41, (nr.119)

58 **Tâcu't-terâcim**, s.44 (nr.130)

59 Selhheim, a.g.e, s. 170. krş. Spuler, **Mongolenzeit**, s.59.

60 Kurat, "Bulgar", **İA**, II. 789.

rında bulduklarını” bildirmektedir.⁶¹

Bulgar'da yapılan astronomik gözlemlerin, bu ülkenin kuzey yöresinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Bulgar'ın kuzeyinde ilgi çekici bazı astronomi olayları meydana geliyordu. Bunlardan biri kuzey şafağı (fecrî'ş-şimâl) denilen hâdise, öbürü de bölgenin kuzey mıntıkasında gecelerin 3,5-4,5 saat gibi kısa bir müddet sürmesidir. 310/922 yılında İdil Bulgar Devleti'ne giden Ahmet b. Fazlan, orada sayılamayacak kadar çok acâyip şeyler gördüğünü söyler ve kuzey şafağı, gece-gündüz uzunluğu/kısalığı konuları ile ilgili olarak şu müşâhedeleri anlatır:

“Onun [Bulgar hanı İlteber Şilki oğlu Almış'ın] ülkesinde ilk kaldığımız gece güneş batmadan tam bir saat önce semânın iyice kızardığını gördüm. Gökten şiddetli sesler ve büyük bir gürültü geldiğini işittim. Başımı kaldırdım. Yakınımda ateş gibi kırmızı bir bulut vardı. Bu gürültü ve sesler ondan geliyordu. Dikkatle baktım. Bulutun içinde insana ve hayvana benzeyen hayaller, bunların ellerinde yaylar, mızraklar ve kılıçlar bulunuyordu. Bu karaltılara dikkatle bakıyor, iyice farketmeye çalışıyordum. Tam bu sırada, bu buluta benzer başka bir bulut ortaya çıktı. Onda da insanlar, hayvanlar ve silahlar görünüyordu. Bir süvari birliği, diğerine hücum ettiği bu birliklerden biri, diğerinin üzerine saldırmaya başladı. Biz, bu durumdan çok korktuk. Allah'a yalvarmaya ve dua etmeye başladık. Yerliler ise bize gülüyorlar ve bu hâlimize hayret ediyorlardı.⁶² Biz bir birliğin diğerine hücumuna bakıyorduk. İki birlik birbirlerine giriyorlar, bir müddet sonra ayrılıyorlardı. Bu hal gecenin epey bir kısmında devam etti. Sonra her iki birlik de kayboldu. Hükümdara bunun ne olduğunu sorduk. Cevâben, atalarının ‘Bunlar cinlerin mü'minleri ile kâfirleridir.’ dediklerini, çok eski zamanlardan beri her akşam bu şekilde çarpıştıklarını söyledi. Sonra, hükümdarın Bağdat'ta olup tesâdüfen bu taraflara gelmiş olan terzisi ile konuşmak için kubbeli çadırına girdik. Kur'an'dan yarım sübu (1/14) okuyacak kadar zaman geçmemişti. Konuşuyor yatsı ezanının okunmasını bekliyorduk. Ezanın okunduğunu duyduk. Çadırdan çıktık. Bir de ne göreyim; sabah olmuş. Bunun üzerine müezzine, ‘-Sen ne ezanı okudun?’ dedim. Müezzin, ‘-Sabah ezanı’ dedi. ‘-Yatsı ezanı ne oldu?’ dedim. ‘-Onu akşam namazının arkasından kılarız’ dedi. ‘-Ya gece ne oldu?’ diye sordum. Cevaben, ‘-Gördüğün gibi. Sen gelmeden ön-

61 İbn Fazlan Seyâhat-nâmesi'nin (er-Rihle) Türkçe çevirisini yayımlayan Ramazan Şeşen, Seyâhat-nâme'nin çeşitli şerhlerinden yararlanarak kuzey şafağı konusunda şu notu düşmüştür: “Burada güneş batmazdan biraz önce semanın karardığından ve kırmızı bulutlar içinde cinlerin çarpıştığından bahsedilmektedir. Bu husus, güneşin yükseklığının maksimum dereceye vardığı zaman vukubulan bir kuzey şafağından başka bir şey değildir. Estonya destanında ve kuzey efsanelerinde kuzey şafağı, gökteki orduların muhârebesine benzetilmektedir. Bu husus Cermen efsânelerinde pek yaygın bir temadır. Burada muhârebenin mü'min ve kâfir cinler arasında geçtiği söylenmekle olay İslâmleştirilmektedir.” (Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 50, dipnot 82).

62 Visû: bunlar Ladoga gölünün doğusunda Beyaz göl civarında oturan Rus amalistlerinden Vies kabilesidir. Bulgarlar, Visû ve Yura ülkesine kızaklarla elbise, tuz, işlenmiş eşya götürürler. Bunları kürklerle değiştirirlerdi. (Şeşen, aynı eser, s. 51, dipnot 51)

ce bundan daha kısaydı. Bu günlerde uzamaya başladı' dedi. Ayrıca, sabah namazını kaçırdım korkusuyla bir aydır geceleyin uyumadığını söyledi. Öyle ki akşamleyin tencereyi ateşe koyan bir kimse, tencerenin içindeki yemek pişmeden sabah namazını kılar. Onların ülkesinde gündüzlerin çok uzun olduğunu gördüm. Senenin bir kısmında gündüzler çok uzar, geceler çok kısılır. Sonra geceler çok uzar, gündüzler çok kısılır. Vardığımın ikinci gecesi kubbeli çadırımın dışında oturup semâyı seyrettim. Pek az yıldız görebildim. Zannedirim şurada burada onbeş kadar yıldız vardı. Akşamdan önceki kırmızı şafak hiç kaybolmuyor. Gece ise pek karanlık değil. Geceleyin insan, bir ok atımlık mesâfeden daha uzaktaki adamı tanıyabiliyor. Aya baktım göğün ortasına gelmiyor. Aksine bir müddet semanın ufka yakın kesiminde görüldükten sonra sabah olup gözden kayboluyor. Hükümdar, ülkesinin yaya yürüyüşüyle üç aylık kuzeyinde Visû⁶³ denen bir kavim bulunduğunu, onların ülkesinde gecenin bir saatten daha kısa olduğunu söyledi. Orada, güneş doğarken her yer, dağlar ve gözüne görebildiği her şey kızıl bir renk alıyor. Güneş ise büyük bir bulut hâlinde doğuyor. Göğün ortasına gelinceye kadar kızılılık devam ediyor. Memleket halkı buna, '-Kışın burada geceler gündüzler kadar uzar, gündüzler de geceler kadar kısılır. Hattâ, bizden bir adam bir fersahtan daha az meshafede bulunan İdil nehrine gitmek için sabahleyin yola çıksa, oraya varmadan akşam karanlığı basar, bütün yıldızlar doğup gökyüzünü kaplar' dediler. Biz oradan ayrıldığımızda ise geceler uzamış, gündüzler kısalmıştı."⁶⁴

Ebû Hâmid el-Endelusi'den sonra da Bulgar'da gecelerin kısalığı konusu bazı kaynaklarda yer almağa devam etmiştir. Meselâ İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâliku'l-ebşâr**'da Altınordu ülkesinin hududunu, İzzüddin Hasan el-İrbilî aracılığıyla Anadolu'ya gezgin tâcir Bedrüddin Hasan'a dayanarak anlatırken Bulgar'da gecelerin kısalığı hakkında şu bilgileri verir:

"... Meşhur şehirlere biri Bulgar şehridir. Onun kısa gecesi dört buçuk saattir. Hasan er-Rûmî derki: '-Ben Bulgar'da muvakkit olan Mes'ûd'dan sordum. Bana şöyle dedi: '-Biz bunu rasad âletleriyle denedik. Tahminî olarak dörtbuçuk saat bulduk ki bu miktar orada en kısa gecedir. Akgöl şehrine gelince, onu da denedik. En kısa gecesini üç buçuk saat bulduk ki Bulgar şehri gecesinden bir saat daha kısadır. Bulgar ile Akgöl arası mütâd yürüyüş ile yirmi günlüktür."⁶⁵

Mesâliku'l-ebşâr'ın Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının I. kısmında yer alan günlerin uzunluğu bahsine tâcir Hasan er-Rûmî şu eklemeleri yapmıştır:

"Ben erdemli tercüman Şucâ'uddîn Abdurrahman el-Harezmi'den Özbek Devleti'nin hudûdunu sorduğumda bana şöyle dedi: '-Devletinin sonu kuzeyde Sibir'e dayanır. Ondan ötesi ma'mure yoktur. Orada gece kısadır. Ora ahâlisinden birkaç kişi dedeme gelip şafak kaybolmadan evvel tan yeri

63 Şeşen, s. 50-52.

64 İsmâil Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 379 vd.

65 İsmâil Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 379, dipnot 6.

ağarmakla ahalisinin ne vakit yatsı namazı kılacakları hakkında fetva istemiştir. Dedem şöyle dedi: ‘Şihâbüddin el-İrâkî, el-Yevâkit fi'l-mevâkit kitabından bunun gibi bir şey zikretti. Bulgar eyâletinden birkaç kişi Buhara fakihlerine müracâat ettiler, ‘Bizde uzun gece üç saat olmakla eğer oruç bozmakla vakit geçirir isek namaz vakti geçecek, şayet namaz ile vakit geçirek olursak bu kerre tan yeri ağarmakla oruç bozamayacağız; artık hangisini evvel yapalım?’ dediler. Buhara fakihleri ilkin oruç bozup namazı geri bırakmak suretiyle fetva verdiler. el-İrâkî der ki: ‘-Bu fetvalar maslahat kaidesine uymakla doğrudur. el-Ömerî, Hasan er-Rûmî'nin bu naklettikleriyle ilgili olarak şu yorumda bulunmaktadır: ‘-Bu keyfiyet Bulgar ülkesinin kuzey tarafında olabilir. Çünkü Tâcir Hasan er-Rûmî'nin sözüne inanılır, zikrettiğimiz şeyi de bize Bulgar muvakkitinden nakletmiştir.’”⁶⁶

Bulgar ülkesinin kuzeyinde yapılan astronomi araştırmalarının Canı Bek Han devrinde de sürdürüldüğü söylenebilir.

Canı Bek Han'a tıp sahasında da eser sunulduğu tesbit edilmiştir. Ahmet b. Muhammed Kâsım el-Mutatabbib el-Gilânî adlı bir tabib, Canı Bek Han için Hippokrates'in Aphorisma'sı (Kitâbu'l-fusûl) üzerine bir şerh yazmıştır. Bu şerhin tesbit edilebilen tek nüshası, British Museum, Or. 5939'da kayıtlıdır.⁶⁷

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonucunda riyâzî ve tabîî ilimler sahalılarında Canı Bek Han'ın kütüphanesi için telif edilip ona takdim edildiği tesbit edilen eserler astronomi ve tıp sahalalarına aittir.

Canı Bek Han devrindeki bilim hayatının tam olarak tesbit edilebilmesi için, onun kütüphanesi için telif ve istinsâh edilen kitaplara bakmak gerekmektedir.

Meselâ, Alauddin Muhammed b. Zâhir el-Ebiverdî de Canı Bek Han'ın Saray'a celbettiği âlimlerdendir. Kendisi muhtemelen Canı Bek Han'ın dâveti üzerine Harezmi'nin başkenti Cürcâniye (Köhne Ürgenç)'den hareketle Kırım'da bulunan Ordu-yı A'zam'a iltihak etmek için Canı Bek Han'ın huzuruna giderken onun kütüphanesi için Büyük Selçuklular'ın saray tabibi, Yahûdî mühtedisi filozof Ebû'l Berekât el-Bağdâdî'nin külliyyatından **Kitâbu'l-mu'teber**'i istinsâh ve aslı ile mukâbele etmiştir. Alâüddin el-Ebiverdî, adı geçen felsefe kitabının metafizik kısmının istinsâhını 9 Nisan 1343'te Harezmi Cürcâniye'de Hânîkâh-ı Hâtûnî (Turabek Hatun Hânîkâhı)'de bitirmiş, bu kısmın mukâbelesini Azak yoluyla Üç-Kargu adlı yerde tamamlamış; fizik kısmının mukâbelesini 3.10.1344'te Yeni Saray'da, mantık kısmının mukâbelesini 16.10.1344'te Saraycık'ta ikmal etmiştir. Müstensih tam mukâbeleyi 16.10.1344'te Azak civarında bitirmiştir.⁶⁸

Görüldüğü gibi el-Ebiverdî, **Kitâbu'l-mu'teber**'in bir bölümünün istinsâhını 9 Nisan 1343'te Ürgenç'te tamamlamış, Canı Bek Han'ın ordugahı-

66 GAL, II, 299.

67 Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, bölüm 5, dipnot 238 (s. 495-496)

68 Kurat, a.g.m., s. 928.

na giderken eseri 16.10.1344'te Azak civarında tamamen istinsâh etmiştir.

Rus yurdundaki Altınordu veya Tatar hâkimiyetinin şekli ve yaptığı tesirler hakkında ilmî bir araştırma henüz mevcut olmadığından bu hususta kesin bir fikir yürütmek imkansız olmakla beraber, ikibuçuk asır süren bu Tatar hâkimiyetinin Rus tarihi ve Rus halkı üzerinde çok cihetli tesiri olduğu muhakkaktır. Solovyev ve Klyuçevskiy gibi tanınmış Rus tarihçilerinin bu tesirleri inkâra çalışmaları, ilmî sebeplerden değil, millî hislerden ileri gelmiştir. Diğer taraftan Moğol istilâsından önce de Ruslar, gerçi İskandinavyalı Normonlar'ın tesiriyle devlet teşkilâtı vücûda getirmişler; Bizans'tan aldıkları Hristiyanlık sâyesinde yazılı edebiyatta, mimaride, iktisadî ve diğer bazı sahalarda bazı ilerlemeler kaydetmişlerdi ama Batu Han buraları zaptettiğinde Rus yurdu tam bir siyasî boşluk içinde çalkalandığından, iktisadî ve kültürel refahının gerekli şartlarından biri olan iç güvenlik ve âsâyîşin yerleşmesini mücib oldu; yine bu âshayîşin ikâmesiyle ilgili olarak Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve darugalar, yahut tümen, bin ve yüz beyleri arasında muntazam bir münâsebeti temin maksadıyla, daha Cengiz zamanında kurulan posta usûlü ve yeni bir yol sistemi geliştirildi. O zamana kadar birtek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Rusça "dengi (dengi=para, tenke)" tâbiri Türkçe "tiyin(=sincap derisi)" sözünden gelmiştir. Gümrükler intizamlı bir hâle kondu ki Rusça "tamojn-ya (=gümlür)" tâbiri de Türkçe-Mogolca tamga/damga sözünden gelmektedir. Bunun dışında, Rus knezlerinin, büyüklerinin ve askerlerinin Saray'a ve hatta İç Moğolistan'a kadar gitmeleri, birçok Rus büyüklerinin Tatarlar'la düşüp kalkmaları, Ruslar'ın yaşayış ve giyim tarzlarında olduğu gibi, düşünüş ve görüşlerinde de Tatarlar'ın tesiri altında kalmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde Altınordu'da tatbik edilen kuvvetli bir merkezî devlet rejiminin ve han otoritesinin, dolayısıyla Rus knezlerine bir örnek teşkil ettiğinde şüphe yoktur.⁶⁹

Saray, Astarhan ve Ükek şehirlerinde Timür'den sonra istinsâh olunan yazma eserler, kütüphanelerimizde mevcuttur. Bunlar bu şehirlerde ilim hayatının Timür'den sonra da durmadığını, devam ettiğini gösterir. Fakat Toktamış ve Baştımür oğulları ile Timür Kutluğ ve Edüğe oğulları arasında devam eden sonsuz mücadele neticesinde bu hayat durmuş, ilim ve sanat ehilleri dağılmış ve bunlardan bir kısmı Bursa, Edirne ve İstanbul'a gelmiştir. Bunlardan biri de Kırmılı fakîh Molla Ahmed b. Abdullah el-Kırmî'dir. Fâtih bir gün Edirne'ye giderken Ahmed el-Kırmî ile aralarında şu konuşma geçer: Fâtih: '-Kırım'da 600 müftü, 300 müellif olduğunu, orasının ilim ve sâlahla bayındır bir belde bulunduğunu işitiyorduk, şimdi ne oldu?' el-Kırmî, '-Ben bu düzenin sonlarına yetiştim', Fâtih, '-Çöküş sebebi ne idi?' el-Kırmî, '-Bilginleri küçümser bir vezir çıkınca onların her biri bir yana gitti. Bilginler şehre nisbetle kalb gibidir. Kalbe bir afet uğrarsa, hastalık bedenine öbür yanlarına da girer.' Fâtih, '-Bana Mahmûd'u çağırın!' Mahmûd Paşa gelince, Fâtih Molla el-Kırmî'nin dediklerin ona aktarıp, '-Bundan mülkün

69 Taşköprülü-zâde, eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, nşr. A. S. Furat, İstanbul 1985, s. 82.

çöküşünün vezirlerden olduğu ortaya çıkıyor.' dedi. Mahmûd Paşa, '-Hayır tersine sultandan.' Fâtih: '-Neden?', Mahmûd Paşa: '-Bu adam gibisini vezir edindiğinden.' Fatih: '-Doğru söyledin.'⁷⁰

1502'de Mengli Girey, Altınordu hanlığının ne kadar düşmanı varsa hepsini seferber ederek Saray'a hücum etti ve onu son defa olarak bütünüyle yakıp yıktı. Bununla Altınordu hanlığına nihayet verilmiş oldu.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir:

Canı Bek Han, 15 yıl süren sultanlığında ülkenin sınırlarını genişletmekten çok kültür faaliyetlerine ağırlık vermiş, babası Özbek Han gibi ülkenin dört bir yanını çeşitli kurumlarla donatıp, ilmi ve ulemayı koruyarak çeşitli ülkelerden âlimler getirmiştir. Onun celb ettiği âlimler arasında Sa'duddîn et-Taftazânî ile Kutbuddîn er-Râzî gibi meşhur âlimler de vardır. Canı Bek Han devrinde başlıca ilmî faaliyetlerin başta başkent Saray olmak üzere, Harezmi, Kırım, Bulgar, Saksin, Sıgnak ve Ükek gibi kültür merkezlerinde büyük bir gelişme kaydettiği görülmektedir. Saray'lı bazı âlimlerin, es-Sarayî nisbeti yanında el-Bulgarî ve el-Kerderî gibi birkaç nisbeyi birden taşımaları, onların Altınordu'nun başlıca kültür merkezleri arasında ilim yolunda faaliyetlerde bulduklarını göstermektedir. Başkent Saray'ın başta Harezmi olmak üzere Bulgar ve Kırım tarafından beslendiği, bu merkezlerin kültürel etkisi altında bulunduğu müşahade edilmektedir. Altınordu'da meydana gelen başlıca ilmi, edebî ve lisânî inkişafın da yine başta Harezmi olmak üzere Saray'da odaklaştığı ve yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. el-Hârezmi ve es-Sarayî nisbeli Altınordu'lu âlimlerin, Altınordu'lu Kıpçaklar'la Mısır'daki Memluk Kıpçakları arasında kültürel münâsebetlerin ve etkileşimin gelişip artmasında mühim rol oynadıkları ortaya çıkmaktadır. Genellikle üç dili gâyet iyi bilen Harezmi'li ve Saray'lı âlimler Altınordu Türk dili ve edebiyatının oluşmasında da en büyük katkıları yaptıkları gibi Mısır'daki Kıpçaklar'ın kurduğu Memluk Kıpçak Devleti'nde Memluk Türk dili ve edebiyatının meydana gelişinde de en büyük katkıları yapmışlardır.

Canı Bek Han devrinde meydana getirilen ve Mübârek b. Yûsuf el-Alanî ile Kemâlüddîn et-Türkmanî'ye âit el-Mulahhas şerhlerinin, Mirek el-Buharî'nin Şerhu'l-mulahhas'ından sonra kaleme alınan ilk şerhler olması dikate değer bir durumdur. Kemâlüddîn et-Türkmanî, Kahire'den davet edilen âlimlerdendir.

Burada ilk Altınordu-Mısır, Altınordu-Selçuklu ve Altınordu-Osmanlı münâsebetlerini de bir kere daha hatırlayalım. İlk Altınordu-Mısır münâsebetleri Berke Han ile Sultan Baybars arasında başlamıştır. Berke kızını Sultan Baybars'a vermişti. Bu evlilikten Baybars'ın ilk halefi Sa'îd Han Muhammed doğdu ki buna aynı zamanda Nasîrüddîn Berke Han adını da vermişlerdir.

Altınordu-Selçuklu münâsebetlerinde ise, Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvûs'un halasının Altınordu hanı Berke Han'ın nikâhında oldu-

70 Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, s. 362.

ğunu hatırlamak gerekir. Üç dilde eserler yazan Hüsâmüddin Hâmid b. Asım el-Barçınlî'nin 720 yılında Konya'da bulunduğu bu arada hatırlanmalıdır.

Altınordu-Osmanlı münâsebetlerine örnek olarak XIV. yüzyılda Harezmi'li birçok âlimin Bursa, Edirne'ye gelmesi gösterilebilir. Tâcüddin el-Kerderî, Orhan Gâzî zamanında ve Hâfîzüddîn Muhammed el-Bezzâzî el-Baratigini el-Kerderî, I. Murad zamanında Bursa'ya gelerek yerleşmişlerdir. Tâcüddin el-Kerderî, İznik Medresesi'nde Dâvûd el-Kayserî'ye halef olmuştur. İlk Altınordu-Osmanlı siyasî münâsebetleri en yüksek seviyeye çıkmıştır. Son Altınordu hanlarının Fâtih'e birçok yarlıg ve bitig gönderdikleri bilinmektedir.

Bazı tâcirlerin de kültürel münâsebetlerin gelişiminde müsbet rolleri görülmektedir. Meselâ Bedrüddin Hasan er-Rûmî adlı bir tâcirin bütün Altınordu ülkesini avucunun içi gibi köşe bucak iyi bildiği bilinmektedir. Bu tâcir ticâret için Mısır'a da uğruyordu. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin **Mesâlikü'l-ibrâr**'ının kaynak kişilerindendir. Yalnız Hasan er-Rûmî'nin hangi Anadolu beyliğine mensup bir tâcir olduğu bilinmemektedir. el-Ömerî, Bulgar'lı astronom Mes'ûd el-Bulgarî hakkındaki bilgileri de bundan almıştır.

*Cevat İzgi (10 Ocak 1955-9 Mart 1995). İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı mezunu İslam ve Osmanlı ilim tarihi üzerinde çalışmış ilim tarihçisi ve yazmalar uzmanı.